GYENIS VILMOS

SZENCI MOLNÁR ALBERT A XVIII. SZÁZADI HAGYOMÁNYBAN

A hazai és az európai irodalomban régi, de ismételten fel-fellobbanó viták témája, és különböző kicsengésű értelmezések tárgya, hogy a reneszánsz kor eszményei, főleg progresszív tendenciái mennyiben és milyen téren hagyományozódtak a felvilágosodást előkészítő vagy éppen azt megteremtő XVIII. századra. Eme összefüggéseknek sokágú feltárása több oldalról folyamatban van. Máris elegendően bizonyítottnak látszik azonban, hogy a felvilágosodás nem valamely szétzilálódott, a barokkban és a rokokóban végérvényesen lehanyatlott, s a XVIII. századra teljesen „szétzüllött" reneszánsz romjain jelentkezett merőben újként, hanem éppen fordítva, a humanizmus és reneszánsz progresszív, világi célkitűzéseit folytatta, s vitte tovább a neoklasszicizmus, majd pedig a polgári forradalmak felé vezető úton.[1]

Bizonyos, hogy igen mélyre ágyazott és széles fronton jelentkező rokon szálak húzódnak a reneszánsz kultúra és a XVIII. század műveltsége között. A hagyományozódó humanista eszmék és aspirációk — melyek közül mint legszembetűnőbbet, a feudális-vallásos világszemlélettől való eltávolodást, majd szakítást emeljük ki — a megváltozott körülmények és módosult feltételek között továbbra is igencsak felhasználhatóknak, továbbvihetőknek bizonyultak a XVIII. században. A neoklasszicizmusnak reneszánsz hagyományra épülését pedig szinte felesleges is említenünk. A történelemnek eme új stádiumában a felvilágosodáshoz közelítő, vagy éppen oda érkező írók, filozófusok és a világi tudományok művelői egyaránt joggal a humanista célok törvényes örököseinek tekinthették magukat. Szenci Molnár Albertről elmondhatjuk — amiként a szakirodalom eddig is részben így utalt rá —, hogy reneszánszban gyökerező eszméi, humanista célkitűzései és munkáinak tudományos kihatása előbbre mutat, s már a következő századoknak szolgál; így a XVII.-nek is, de tegyük nyomban hozzá, kiváltképpen a XVIII.-nak nyújt sokat, mert megközelíti s alátámasztja a már új fázisban jelentkező progresszív törekvéseket; azaz a felvilágosult gondolatok recepcióját segíti elő.[2]

[1] G. Vipper: *Le réalisme du siècle des Lumières et ses rapports avec le réalisme de la renaissance dans les littératures occidentales...* Beiträge zur Romanischen Philologie, Berlin, 1968. VII./1.91—100. — Uő.: *XVII. vek. v mirovom literaturnom razvity* c. kötetben, 1969. — Vö. még: S. D. Skazkin, R. M. Samarin, N. A. Gouliaiev és mások Vipper által is ismertetett, idevágó kutatási eredményeit. — Laufer, Roger: *Style rococo, style des Lumières*, Paris, 1963. 154. — Starobinski, Jean: *L'Invention de la liberté*, Genève, 1964. 17. — Turóczi-Trostler József: *A magyar felvilágosodás előtörténetéhez*, Magyar irodalom, világirodalom, I. Bpest, 1961, 336. — Baróti Dezső: Írók érzelmek, stílusok c. kötetében: *A felvilágosodás néhány sajátossága*, továbbá: *A rokoko és a magyar irodalom* c. tanulmányok. Bpest, 1971. 43., 61, 68., — Hazard, Paul: *La pensée européenne au XVIIIe siècle*, Paris, 1946. I.—III. — Uő.: *La crise de la conscience européenne*, Paris, 1934—35, I. 484.

[2] Sőtér István: *Az irodalom XVIII. századi polgárosodása*, in: Az ember és műve, Bp. 1971. — Uő.: A korszak és irányzatok, uo. 103, 110., 152. l. — Tolnai Gábor: *Szenczi Molnár Albert értékelé-*

Szenci Molnár Albert igen sokoldalúan van jelen a XVIII. század világában: kultúrájában, irodalmában és tudományában egyaránt. Az egésznek átfogására nem vállalkozunk, ezúttal csak azt az összefüggést világítjuk meg, amely lényegbevágóan motiválja a XVIII. századi fejlődést, kiváltképpen az írói s nyelvi programban, a művelődési és tudományos törekvésekben.

Tolnai Gábor írja, hogy irodalmunk történetének egyik fordulópontján Szenci Molnár Albert „összekötő kapocs" szerepet tölt be, és hogy „híd" a XVI. századi reformáció és a XVII. századi angol polgári forradalom ideológiája nyomán alakuló polgári fejlődés között. Aláhúzva ezt az egészében helytálló érvelést, állíthatjuk egyszersmind, hogy e tételben még tovább is léphetünk: Számos XVII. századi hazai céloknál messzebbre tekintő, s már a XVIII. századi, részben felvilágosult törekvés betetőzésekor is méltó helyet kell juttatnunk a Szenci Molnár hagyománynak mégha távol is áll tőlünk, hogy összemossuk a két eltérő időszakot. A XVII. század feudális barokk világában a puritánus, karteziánus eszmekör jelentkezése és lényeges szerepe ellenére, a teljesebb reneszánsz célok, s így Szenci Molnár Albert nagy, világi irányú, tudósi gondjai — az elért jelentős kezdemények elismerése mellett — nem juthattak lezáró kifejlethez. Bod Péter, például, akiről még sajátos célunk összefüggésében ismételten szólni fogunk, és aki Szenci céljait valóra váltani lelkes elhivatottsággal törekedett; a „vallás felett veszekedő, vagy inkább motskolódó seculumnak" nevezte a XVII. századot. Szenci Molnár műveivel az efféle törekvéseket sem korában, sem utóéletében nem támasztotta, nem támaszthatta alá, s helyette tovább nézett mint ahogy Bod Péter maga is egy más, de a Szenciével rokon, valóságos jövőt szolgáló eszmény, a korszerű tudomány művelése mellett foglalt állást. Joggal mondhatjuk, hogy bizonyos témákban és bizonyos mértékben a barokk akadályozó és fékező erőinek gyengülése után a XVIII. század ott folytathatta a haladó polgári törekvések valóra váltását, ahol a XVII. század eleje, és ahol egészen konkréten Szenci Molnár Albert abbahagyta.[3]

Különös figyelmet érdemel vizsgálatunkban annak a két átmeneti időszaknak szembesítése, amelyet egyrészt Szenci Molnár Albert alkotókorszaka, a későreneszánsz képvisel, másrészt amelyet a XVIII. század első fele, a felvilágosodással érintkező késő-barokk reprezentál, ahol is Szenci Molnár munkásságának késői hatását, eszmei örökségének lecsapódását különösen erőteljesen tapasztaljuk. Mindkét említett időszak szükségszerűen rokon abban, hogy az elemi erővel jelentkező ideológiai változások közepette valami biztonságot és állandóságot kereső eszmény jusson érvényre az irodalom és kultúra részeseinél. Ezekben a lehanyatló, bomló, átmeneti periódusokban, — akár a későreneszánszban, akár a későbarokkban, ha a közvetlen előrelépés szempontjából ellentétes módon is — megnő a tudomány művelésének szerepe, s az alkotók a tudomány szűkebben-tágabban értelmezett köreiben találják meg a vágyott állandóságot, biztonságot. Mind itt, mind amott a sztoikus gondolkodás felerősödő hullámait tapasztaljuk. Sajátos módon a XVIII. század elején ismételten betörő sztoikus gondolatkör a közvetlen felvilágosodás irányába is tud hatni.[4]

---

sének néhány kérdése. In: Vázlatok és tanulmányok, Bpest, 1955. 23. — Turóczi-Trostler József: *A magyar felvilágosodás...* i.m. 353.

[3] Tolnai Gábor: *Szenczi Molnár A. értékelésének ...* i. m. 38. — Turóczi-Trostler József: *Magyar cartesianusok*, Idézett kötet, 173. — Uő.: *A magyar irodalom europizálódása*, i. m. II. 5. — Makkai László: *A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen*, Bpest, 1952. 190; — Bod Péter: *Smirnai Szent Polikárpus...* Erdélyi Református Püspököknek Históriájok, 1766. Approbatio. Ajánlólevél. — Révész Imre: *Bod Péter mint történetíró*, Bpest, 1916. K; 1 ny. 23—52, 42.

[4] Klaniczay Tibor: *A reneszánsz válsága és a manierizmus*, ItK. 1970. 419. — Bán Imre: *A magyar manierista irodalom*, ItK. 1970. 451. — André Chastel: *La crise de la renaissance, Genève*, 1968.

A két átmeneti periódus futólagos összevetéséből tárgyunk tekintetében szembetűnik, hogy a XVIII. század első felének körülményei kézenfekvő módon teszik lehetővé Szenci Molnár munkásságának közvetlen folytatását, továbbvitelét. Ez a periódus ad olyan kiváló, egyéni teljesítményekben is kiemelkedő, de Molnár szellemét úgyszintén értő, és hagyatékát munkásságukkal megbecsülő, sőt továbbvivő alkotókat, mint Pápai Páriz Ferencet és Bod Pétert. Az ő tevékenységüknek idevágó összefüggéseire térünk ki most részletesebben.

A nagy, késő reneszánszkori „elődʼnek, Szenci Molnárnak a XVIII. században — Pápai Páriz és Bod Péter kapcsolatában — élő aktív hatására először is több úgynevezett „véletlen" jelenség figyelmeztet. Az egyik Szenci Molnár Albert hajdani „jegyző-könyve", mindenes útikönyve, diariuma amelybe a kor divatja szerint birtokosa minden feljegyezni valót, jeles eseményt, teendőt, érdekes idézetet stb. sőt magát az emlékírási művet, a Naplót is beleírta. Ez a „jegyző-könyv" — mindezideig felderítetlen módon — az ifjú Pápai Páriz Ferenc kezéhez jutott, és a könyvecskének üres lapjai még ugyancsak alkalmasnak s elegendőnek bizonyultak az ő naplója bejegyzésére is. A másik „véletlen", hogy mind Szenci, mind Páriz ugyanazon külföldi országnak, Helvétiának (Svájcnak) köszönhettek igen sokat peregrinációjuk folyamán. Így írja le mindezt Pápai Páriz a Szenci-féle szótár általa új formában kiadott lapjain: „Lakói Helvétziának igen jámbor, istenes és erős népek, akik mind a régi, mind a mostani Dictionárium szerzőjét (tehát mind Szencit, mind Párizt) kegyesen táplálták". — Nyilvánvaló persze, hogy e véletlenek sora nagyon is céltudatos, a kortól meghatározott tevékenység eredménye volt. Pápai Páriz Ferenc, mint Szenci „szellemi rokona és örököse", éppen elegendő okból hasznosította „őse" jegyzőkönyvét, feljegyzéseit, amidőn mint diák külföldi tanulmányútra indult. Érthetően meghatározó erejű lehetett egész életvitelére, kialakuló mentalitására ennek a jegyzőkönyv-közvetítette szellemi indításnak. Azt is mutatják ezek a véletlenek, hogy Szenci Molnár emléke ezidőre már megbecsült hagyománnyá vált, s a tudományt elsajátítani akaró ifjúnak tudatosan eszményképül, választott mentorául szolgálhatott.[5]

A másik, látszólag szintén véletlen adottság Bod Péter esetében abból következik, hogy ama, már Szencitől és Pápaitól egyképpen vezetett „jegyzőkönyv" most az ő kezébe került, és általa a hasznosításnak egy újabb sokrétű folyamata indult meg. Ezúttal céltudatos filológiai tanulmányozás tárgya lett Molnár „jegyzőkönyve"; Bod bevallott célja az volt, hogy tudományos feldolgozásban részesítse nagy elődje írásait. A Szenci-emlékeket oly híven őrző Bod Péternek innen merített kéziratos munkái jól ismertek: a Gellius Molnarianus, és a Redivivus Albertus Molnar Szentziensis. Az utóbbinak címe is jelzi: a cél, hogy mintegy a XVIII. században „új életre keltett" Szenci Molnár Albert-et, illetőleg emlékét még erőteljesebben a kor hagyományt őrző tudatába helyezze, eszményképet formáljon róla.[6]

— Klaniczay Tibor: *A magyar későreneszánsz problémái.* Stoicizmus és manierizmus, It. 1960. 41. — Tolnai Gábor: *Les problèmes des périodes de transition,* Acta Litteraria, 1967. 3. — Turóczi-Trostler József: *A magyar felv. előtörténetéhez* i. m. I. 356. — Philippe Minguet: *Esthétique du rococo,* Paris 1966. 301.

[5] A jegyző-könyv a Marosvásárhelyi Teleki-tékában MS 37. sz.; Kiadás ill. tájékoztatás: Dézsi Lajos: *SZ. M. A. Naplója, levelezése és irományai,* Bp. 1898. Bev. — Uő.: *Szenczi Molnár Albert,* Bp, 1897. 256. — Dézsi Lajos: Pápai Páriz Ferenc, Bp., 1897. 234. — Szenci Molnár—Pápai Pariz—Bod Péter: *Dictionarium latino-hungaricum,* Cibinii, 1767. Ad lectorem, és a 275. l.

[6] Sámuel Aladár: *Felsőcsernátoni Bod Péter élete és művei,* Bpest, 1899. 221. — *Jancsó Elemér:* Bevezetője *Bod Péter Önéletírásá*hoz, Cluj-Kolozsvár, 1940. 9. — Gyenis Vilmos: *Adalékok Bod Péter munkáinak bibliografiájához,* ItK 1961. 47—473. — Turóczi-Trostler József: *A magyar irodalom europaizálódása,* idézett tanulmánygyűjtemény II. 13. — Bod Péter említett két kéziratban maradt,

A XVIII. századi Szenci-hagyomány lényegi összetevőire térve, elsőnek az anyanyelv ügyének, s kiművelésének Szenci Molnártól Párizig, s Bodig, s Bodtól még tovább ható felkarolását, s következetesen végigvitt programját emeljük ki: Szencit, a magyar nyelv első igazán tudatos felfedezői közt tartjuk számon, aki a reneszánsz nagy felismerését, az anyanyelv művelését oly magas szinten váltotta valóra, hogy — mint többen megállapították —, az e téren elért eredményei a XVIII. századig, Kazinczy-ig húzódnak át és hatnak egyfolytában.[7]

Igaz, hogy az anyanyelv szeretetét és az érte való munkálkodás buzgalmát hazulról vitte alkotó tevékenysége külföldi színhelyeire: „Olyan családban születtem — írja — ahol a régi magyar nyelv a maga romlatban állapotában maradt fenn". Igaz, hogy az anyanyelv nyomtatott formájának gyakorlati teendőihez is itt került közel: Gönc, Vizsolyi biblia, Károlyi Gáspár... De az is igazként és nyomós ellensúlyként merül fel, hogy a külföldi tapasztalatokból levont következtetés, a hazai elmaradásra való rádöbbenés sarkallja a téma továbbvitelében: „Bárcsak mi magyarok is követhetnénk más nemzeteket a honi nyelv ékesítésében és terjesztésében... kiművelésében, terjesztésében" — írja magyar-latin szótára ajánlólevelében. A latin nyelvű humanizmus és az anyanyelvigényű reneszánsz nyelvvel kacsolatos ellentmondását már meglepő biztonsággal tudja feloldani. Az antikvitás nemzeti recepciójáig jut el, ahogy a magyar nyelv és kultúra teljesen modern fogalmát körvonalazza. Jellemző e tekintetben, hogy visszavetítve gondolkodásmódját Mátyás király udvari, latin kultúrájának értelmezésére, úgy tűnik, Szenci Molnár szívesen átjátszaná ennek a kornak latinságát az anyanyelvművelő igények modern, XVI—XVII. századi terrénumává: „Ez a király, — írja — aki oly jó nyelvismerettel rendelkezett, ha hosszabb ideig élhet, úgy kiművelte volna azt az anyanyelvet, amelyben Attila, Géza, Szent István és többi ősei beszéltek, s olyan pallérozottá tette volna, mint egykor Nagy Károly császár tette birodalmában... elrendelve, hogy az országos tanácskozások a latin helyett anyanyelven folyjanak..."[8]

Szencinek e tudatosan megfontolt anyanyelvi programja mutatja, hogy az kevés, de szükségszerű eltéréssel a XVIII. század közismert nyelvi törekvéseinek kiforrott alapjává lehetett és lett is. Pápai Páriz például ugyancsak vezéreszméjének tekintette a kiművelt magyar nyelvnek jogaiba helyezését a felvilágosult gondolat, kultúra és tudomány törekvésének szolgálatában. De ugyanígy Bod Péter, s más századközepi kortársai ugyancsak szinte visszhangozzák Szenci Molnár sokat ismételt, nyelvműve-

---

Szenci Molnárról szóló műve a Teleki-tékában Marosvásárhelyt, de 1812-es másolatban az O.SZ.K.-ban is (Fol. Hung. 29.). Mind a „Gellius"-t, mind a „Redivivus"-t Bod kiadni kívánta, s „jó reménysége is volt", hogy esetleg Svájcban kérésére kinyomtatják. De reménysége ismeretlen okok folytán nem realizálódott. Vö.: Lengyel Imre: *Bod Péter és a felvilágosodás kapcsolatának kérdéséhez*, ItK 1973. 588., 593.

[7] Szathmári István: *Szenczi Molnár Albert és irodalmi nyelvünk*, Bp., 1964. K.l.ny. 345—354. — Tolnai Gábor: *Sz. M. A. értékelésének...* i. m. 30. — Szauder József: *A XVIII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai* (és a vitája) ItK 1969. 131—156.

[8] Szenci Molnár Albert: *Dictionarium Ungarico-Latinum*, Nürnberg, 1604. RMK. I. 393. Uő.: *Novae Grammaticae Ungaricae...* Libri Duo, Hanau, 1610. RMK. I. 422. Idézetek az Ajánló levelekből, Stoll Béla kiadásából, *RMKT 6*. Bpest, 1971. 461—462 és 471 l. — Dézsi Lajos: *Sz. M. A. naplója... irományai* i. m. (Egyes latin részek értelmezésében felhasználtuk Róka Lajos és Tánczos Dezső kéziratos fordítását.) — Turóczi-Trostler József: *Szenczi Molnár Albert Heidelbergben*, Idézett tanulmánykötet, 115, 136, 141, 151, — A nyelvművelés, nyelvi program kérdéséhez: Pais Dezső: *A magyar irodalmi nyelv*. MTA. I. OK. 1953. 425. — Bárczi Géza: *A magyar nyelv életrajza*, Bpest, 1963. — Waldapfel József: *A magyar irodalom a felvilágosodás korában*, Bpest, 1963. 3. — Horváth János: *A XIX. század fejlődéstörténeti előzményei*, Tanulmányok, Bpest, 1956. 94. — Némedi Lajos: *Bessenyei György és a magyar nyelv*. Egri Ped. Főisk. Évkönyve, 1956. 322. Uő.: *Bessenyei elődei és kortársai*, Id. évk. 1957. 87. — Jancsó Elemér bev. és kiad. *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*, 1955. 3 és kk.

lésre buzdító szavait. De még továbblépve, a testőr írókról Bessenyei nemzedékéről sem ok nélkül mondhatjuk el — akik Szencihez hasonló módon és sokban hasonló körülmények között külföldön döbbentek rá az anyanyelv művelésének fontosságára, a tudományok előre vitelének sürgetős voltára —, hogy ők is Szenci Molnár örökségét folytatták, igaz már más körülmények között, más társadalmi-gazdasági erők hatására is, s szükségszerűen jóval emeltebb szinten.

Bod Péternek, a „szegény magyar nyelv" védelmében ismételten kifejtett, Szenciéhez könnyen párhuzamba fogható programjában viszont az a szembetűnő, hogy a XVII. századi nagy, anyanyelvi célkitűzésekben is impozáns puritánus program itt elég élénken van még jelen, viszonylag erőteljesen él tovább. Feltűnő ez, mert a kortárs szerzőknél az Apáczaival fémjelzett puritánus nyelvi program kisugárzása ezidőre már gyengébbnek, átmenetinek, közbülsőnek mutatkozik, s a XVIII. század közepére hatóerőben fokozatosan lehanyatlik. Szemléltetik ezt a fejlődési szituációt Hermányi Dienes Péternek, a nagy műveltségű papnak és fiának, H. D. Józsefnek, az írónak egymástól fokozatosan eltérő anyanyelvi célkitűzései. Mindketten a Szencitől alapozott szellemi hagyományokból, a hazai, humanista műveltségből indultak ugyan ki, de míg a puritánus-karteziánus H. Dienes Péter nyelvi igénye a XVII. század végén szükségszerűen a puritánus eszményekhez szinte kizárólagosan kötődött, addig H. Dienes József az igen erős puritánus-karteziánus alapozásból tovább tudott lépni — és tovább is kellett lépnie — a XVIII. század 30-tól 60-ig terjedő éveiben.[9]

Ugyanakkor világosan és egyöntetűen kitűnik a XVIII. század alkotóinál, hogy a Szenci Molnár Alberttől kezdett, megfogalmazott, határozottan körülírt és utókorára így hagyományozott anyanyelvi célkitűzések nem koptak meg és nem veszítettek aktualitásukból, s zökkenő nélkül kapcsolódni tudtak a már felvilágosodáshoz kötődő elképzelésekhez. Szenci Molnár programjának messzebbható, még a puritánusokhoz mérten is mélyebbreágyazott kisugárzását magyarázza részben nyugateurópai viszonyok szerinti tudományos megalapozottsága, másrészben a világi irányú nyelvművelésnek az a tudatos, Szencinél korán testet öltött formája, amelyet nem aktuális valláspollitikai irányzat hozott létre, de amelyik a polgári társadalmi fejlődés szükségszerű velejárója volt. Így érthető, hogy a Szenci Molnár féle kezdeményezések igen szilárd alappilléreknek bizonyulnak és nyílegyenes összeköttetést képesek fenntartani ama még szilárdabb tartópillérekhez, melyek a XVIII. században épülnek ki, a felvilágosult nyelvi program valóra váltása érdekében.[10]

A felvilágosodás valóra váltásában oly fontos nyelvi program Szencitől Bod Péterig húzódó vonulatában rendkívül fontos szerepe van a Szencitől először megalkotott és kiadott, majd Pápai Páriztól s Bod Pétertől kibővített, újra írt, vagy továbbfejlesztett és ismételten új meg új kiadásban közreadott latin-magyar és magyar-latin szótárnak. E Szenci Molnár féle és a XVIII. században továbbmunkált törekvéseknek vázolt gyakorlati összekapcsolódását és kisarkosodását kitűnően mutatják e szótárak megjelenésének évszámadatai: Szencié 1604, Párizé 1708, Bod Péteré 1767. Közel száz, szempontunkból terméketlen év telik el Szenci Molnár és Pápai Páriz szótárának megjelenése között, amely tény a közbülső XVII. századi szótárirodalom kétségtelen hanyatlásának a jele. Az egész XVII. század lepereg anélkül,

[9] Jancsó Elemér kiadásában *Bod Péter Önéletírása*, i. m. ih. — Bán Imre: *Apáczai Csere János*, Bp. 1958. — Makkai László: *A magyar puritánusok*... i. m. ih. — Tordai Zádor *A magyar karteziánizmus történetének vázlata*. Filozófiai Szemle, 1962. 54. — Turóczi-Trostler József: *Magyar Cartesianusok*, I. m. 173. — Hermányi Dienes József *Emlékirata*, melynek jó része apjának felfogását, műveltségét elemzi, kiadta szemelvényesen Kelemen Lajos, Cluj—Kolozsvár, 1925.

[10] Turóczi-Tr. J.: *A m. irod. europaizálódása*, i. m. II. 38. — Vö. még a 8. és 9. sz. jegyzetek idevágó utalásaival.

hogy Molnár Albert szótárát megfelelő igényű és színvonalú szótár követhette volna. És amidőn Pápai Páriz szótára a XVIII. században végre követte Molnár szótárát, akkor múlhatatlanul a nagy elődszellemét folytatta, s igaz az a megállapítás, hogy Pápai Páriz szinte ott vette át a szótár gondját, ahol Szenci Molnár abbahagyta. Páriz szótára után, egy jó fél évszázad múlva következik Bod Péter munkája aki többé-kevésbé ugyanazt az igényt igyekezett valóra váltani Szenci követésében, mint amit közvetlen elődje tett. Természetesen mindkét szerző esetében a megváltozott körülménynek és a kor diktálta igényeknek megfelelően kellett eljárniok. Nem véletlen, hogy ez a Szenci Molnár szellemétől meghatározott szótár-család egészen a XIX. századig döntő hatást tudott gyakorolni a latin nyelv uralma alól oly nehezen felszabaduló magyar közéletre.[11]

Mind Páriz Pápai, mind Bod Péter, szótáraik prefációiban kiemelik a „kiváló férfi", Szenci Molnár "ritka példáját". Hangoztatják érdemeit, de igen reálisan nem óvakodnak rámutatni azokra a részekre sem, ahol túlhaladták mesterüket és ahol alkotásukban előbbre léptek, mint például a szükségszerűen hamarább elavuló latin-magyar rész újjá formálásakor Pápai Páriz több vonatkozásban tette. Ugyanakkor a magyar-latin rész Szenci Molnártól századokra maradandóan kimunkált anyagát méltán mentik át a XVIII. századi kiadásokba, s joggal nevével jelölik. Ritka szép demonstratív példája Szenci Molnár és a XVIII. század együttműködésének a műnek mindhárom szerző nevét együtt szerepeltető címlapja:

DICTIONARIUM
HUNGARICO-LATINUM
Olim Magna cura
á
CLARISSIMO VIRO
ALBERTO MOLNÁR
SZENTZIENSI
collectum;

Studio et vigiliis
FRANCISCI PÁRIZ PÁPAI
Medicinae Doctoris, et in Alma Enyedina Pubcili Professoris

Opera
PETRI BOD,
de F. Tsernáton, V. D. Ministri M. Igeniensis...
Cibinii, ... Anno MDCCLXVII.

A három szerző munkájának kitűnő arányú, szerencsés egymásra épülése teszi lehetővé, hogy a műben a XVIII. századnak, a felvilágosodást előkészítő szakasznak egyik leggazdagabb nyelvi forrását, gazdag tárházát tekinthetjük kristálytiszta megvalósulásban.

A Szenci Molnár Albert és a XVIII. századi hagyomány összevetésében a magyar tudomány ügyének témája áll a továbbiakban előttünk rendkívül aktuálisan. Szenci Molnár Albert — mint Turóczi Trostler József állapította meg találóan — minden más magyar írónál szélesebb felületen érintkezett a tudományos, s nem kis mértékben a világi tudományos irodalommal. Hozzá képest kortársai, de még egy

[11] A Bod Péter által kiadott szótár (i. m.) előszavai és ajánlásai jól összegzik a szóban levő szótár-család kialakulását. — Melich János: *A magyar szótárirodalom.* Nyelvtudományi Közlemények, 1906. 07. — Dézsi Lajos: *Pápai Páriz Ferenc.* I. m. 296—297.

Apáczai Csere János is — szerinte — e téren csupán „műkedvelő" szintig juthattak el.[12] Innét adódik, hogy a tudomány műveléséről kialakított koncepciója optimálisan és a lehetséges maximális mértékben érintkezhetett a XVIII. század első fele által diktált és itt valóra is váltott igényekkel. Közös alapvonás ebben, — már csak az említett három szerző Szenci Molnár, Páriz Pápai, Bod Péter — felfogását nézve —, hogy bár mindegyik alkotó a világi tudományok műveléséhez közeledik, még igen erős szálakkal kötődnek egyházi, vallási törekvésekhez. Effajta működésükben azonban az alapállás változott meg gyökeresen: náluk a megközelítési mód lett teljességgel új, s mindez a tudományos munkához való szenvedélyes elkötelezettség irányába, a felvilágosult, polgári világlátás felé sodorta őket. Bármelyikük munkásságából azonnal kiragadhatunk műveket, amelyek az elemzett kettősséget szembetűnően láttatják: Szenci Molnárnál például egyfelől imádságos könyve, másfelől nyelvtana vagy szótára; Pápai Páriznál egyrészről egyháztörténete (Rudus Redivivum), másrészről orvosi könyvei; Bod Péternél ugyancsak egyfelől egyháztörténeti műveinek sora, (pl. Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza), másfelől viszont a világi történeti és „irodalomtörténeti" munkák, mint a Magyar Athenas, stb.[13]

A tudomány problematikájában Szencitől kezdve Párizig és Bodig egyaránt a hazai lemaradás ecsetelése és a tudományban előljáró népek példájának ismételt előadása, kiemelése van jelen. Szencinél például ily módon kap helyet e gondolat: láthatva a „különféle népek tudományban előrehaladt" pozícióit, szembetűnő számára, hogy Európa valamennyi latinos műveltségű népei közül „csak a magyarnál" hiányoznak fontos, alapvető munkák, és hogy igen kevés a hazai lehetőség a lemaradás pótlására. Hasonló megnyilatkozást találunk Pápai Páriznál is: Csodálkozni lehet, hogy „Európa kultúrában elől lévő országainak intézményes gondoskodásával ellentétben csupán a magyar" mulasztja el a nála már nagyon is aktuális teendőket. Mind Páriznál, mind Bod Péternél, Hermányinál és másoknál is egyképpen éles bírálattal jár együtt e téma, szemben a kor hazai társadalmi-művelődési berendezkedésével, amely a külföldön elért eredményektől igencsak lemaradt. Az Európára tekintésnek az irodalomban oly sokszor felhozott párhuzama azonban még tovább izmosodik, s Európa és a magyarság egységében alakulnak a gondolatok — Szencitől is indítva — a XVIII. századi szerzőknél. Az egyszerre magyar és egyszerre európai távlat a „Lumières" századának egyik vezető gondolata és ha ehhez Szenci Molnár Albert felhasználható hagyományt jelentett, — márpedig nagyon is azt jelentett— , akkor ennek fontosságát hangsúlyozottan indokolt kiemelnünk.[14]

Az európai szellemi élet friss kisugárzása, a különböző új tendenciák behatolásai egyaránt érződnek egyrészt Szenci, másrészt a XVIII. század világában és a reagálások ezekre az eszmei hatásokra rendkívül rokon vonásokat mutatnak. A két tendencia joggal párhuzamba állítható. Hasonló szituáció vázolható például mindkét esetre: Szencire Heidelbergben, Strassburgban és mennyi más helyen csak úgy záporoznak hol francia, hol német nyelven az új filozófiai eszmék, kulturális, tudományos elképzelések. De ugyanúgy Páriznál és Bodnál is, akár külföldi útjaikon, akár itthon részesei lesznek az európai új eszmék térhódításának, amelyek itt is két irányból,

[12] Turóczi-Trostler: *A m. ir. europaizálódása*, i. m. II. 38.

[13] Szenci Molnár Albert: *Imadsagos Könyveczke*. Heidelberg. 1621. — Pápai Pariz Ferenc: *Romlott fal felépítése*, Kiad.: Thury Etele M. Prot. Egyht. Adattár, 1906. V. 129. — Bod Péter: *Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza állapotjának históriája*, Basilea, 1760.

[14] Szenci Molnár latin—magyar szótárának id. ajánló levele, i. m. 454. (1604 és 1621 is). — Pápai Páriz 1705-ben írt előszava latin—magyar szótárához. — Bod Péter: *Magyar Athenas* és a *Polikarpus* elöljáró beszédei. — Hermányi Dienes József *Emlékirata*, i. m. ih.

hol „német írásból", hol „francia írásból" kapnak indítást; s ugyanígy még Bessenyei György nemzedékére is Bécsen keresztül hatnak a francia igék. Az új eszmék eme ütközőpontjain és a különböző nyelvek és kultúrák egymásra hatásának adott gócpontjain mindegyik esetben azonos módon élénken pezsgő szellemi tevékenység kibontakozására nyílik lehetőség. Nincsen semmi lezártság, nyitottak az utak, tág lehetőségek adódnak a szellem világában.[15]

Ám ehhez a kibontakozáshoz csak az indítást adja meg a vázolt légkör, a további kiépüléshez, a rendszeres alkotó tudományos munkához hosszantartóan volna szükség eme kedvező körülményekre. Sajátos módon és szinte azonos formában mindkét időszakból, mindkét oldalról a félelem és az aggodalom vetődik fel, vajon e hazában oly szokottá vált felfordulás, háborúskodás s zűrzavar nem lesz-e ismételten akadálya e szépen induló elképzeléseknek. Szenci úgy véli, hogy tudományos tervei csak akkor mehetnek végbe, „ha Isten rajtunk könyörülvén, állandó békességet ád", Pápai Páriz, a Pax embere, a „békességet szerető olvasót" ismételten azzal szólítja meg, hogy a test, a lélek és a „világ békéje" egyaránt kívánatos a kulturális haladáshoz. Ebben a békés folyamatban pedig el kell érni, hogy a műveltség és a tudomány olyan „polcra" kerülhessen, amilyen gárdust száza da már messzehangzóan követel Európában.[16]

A hasonló szellemi légkör szükségszerűen és esetenként a kortól meghatározva a tudomány más-más tényezőjét helyezte előtérbe. Míg Szenci számára kora, a nélkülözhetetlen tudományos, alapozó munkáknak szinte a semmiből való megteremtését írta elő, addig XVIII. századi követői már jobbíthatták, továbbfejleszthették a kezdeményeket. Ehhez sajátos módon, nagy lendítő erővel járult hozzá a felvilágosodást előkészítő eszmekör egyre erősödő behatolása: a tudomány világivá alakulásában most végre határozott előreugrás következhetettt volna be. Ekkor az ideológiai tényezők hatványozott erejű hatására az elvilágiasodó és természettudományos törekvések fokozatosan egyesülni tudtak a határozottabbá váló nyelvi programmal is, s már a század közepétől több hullámban így összefonódva egymást támogatva, kiegészítve jelentkezhettek. (V.ö.: Bod Péter, Pápai Páriz nyelvi programját, akadémiai elképzelését, tervezetét). Végre is ez a fejlődés a 70-es években, Bessenyeiék nemzedékében hozza meg a program teljes érvényű, reálisabb alapozottságú kifejlését. Azt kell látnunk, hogy Szenci Molnár Albert majd két évszázaddal előbb igen messzelátóan és biztos ítélettel rakta le az alapokat e kiteljesülő XVIII. századi eredményekhez. Turóczi-Trostler József határozottan állítja, és a vázolt összefüggésben valóban „nem lehet kétséges", hogy „Molnár történeti helye ott van a magyar felvilágosodás előkészítői és úttörői között".[17]

A hazai tudományos élet XVII.—XVIII. századi közös problémáit, az alkotóknak konkrét párhuzamba állítható személyes reagálásait, továbbá a Szenci korabeli és a XVIII. századi gondok szinte azonos megnyilvánulásait jól szemlélteti a Pápai Páriz-szótár ajánlása. Itt a szerző meg-megismétlődő párhuzamokban láttatja egy-

[15] Mornet, Daniel: *La pensée française au XVIIIe siècle.* Paris, 1929. — Turóczi-Tr. J.: i. művek. 38, 115. II. — Waldapfel József: *A m. irodalom a felvilágosodás korában.* I. m. Előszó, Bevezetés, 19. l.

[16] A Psalterium Ungaricum előszava, Stoll Béla idézett kiadása, 9—16. — Pápai Páriz Ferenc latin—magyar szótár előszava, 1705. — Uő.: *Pax animae,* Kolozsvár, 1680., Pax corporis, 1690. — Krauss, Werner: *Studien zur deutschen und französischen Aufklärung,* Berlin, 1963. Neue Beiträge... 16.

[17] Bod Péter levele Ráday Gedeonhoz akadémiai terve és nyelvművelő, tudománytszervező ügyekben. (Magyar Könyvszemle, 1892.) — Turóczi Trostler: *A magyar felvilágosodás előtörténetéhez,* i. m. I. 360. — Benkő Samu: *Sorsformáló értelem.* Művelődéstörténeti dolgozatok. Bukarest, 1971., 29—85.

részt Szenci Molnár áldozatos helytállását a kortársak által kellően meg nem becsült hivatásában, a tudományművelésben, másrészt saját küzdelmeit: Egyfelől az igen sok gonddal kísért bajlódásokat a könyvkiadással kapcsolatos munkálkodásban, másfelől a mindezzel szemben mutatkozó kortársi hálátlanságot. Pápai Páriz szerint Szenci Molnár Albert, aki nem a „világot gazdagító tudományokat" részesítette előnyben, „egymaga többet tett a magyar literatúra érdekében" mint korában bárki más. Ennek ellenére — észrevételezi Páriz —, alig tudta a maga és családja életét fenntartani, s végtelen fáradozásai után nyomorban hunyt el. („Mortuus est pauperrimus".) Pápai Páriz a saját XVIII. századi tudósi tevékenységét és sorsát ehhez a Szencinél tapasztalt sorshoz hasonlítja; felsorolja, hogy mi mindent tett nemzete előrehaladása érdekében, előszámlálja a sok fáradtsággal „nemzetének" készült tudományos munkáit, s keserűen vallja, semminemű hálamegnyilvánulást, vagy köszönetet mindezért senkitől, soha nem kapott. De azért így is, igaz inkább csak érezhető öntudattal, vállalja a XVIII. században a hajdani Szenci-vállalta életsorsot. Magatartásuk rokon volta nyilvánvaló, de többet mond, hogy Pápai Páriz Szenciben megtalálta elődjét ehhez a magyar írók, tudósok által oly sokszor kifejtett fájó témához; és mint jól ismert közös gondot, a magyar kulturális lemaradásból fakadó keserűséget Szenci példájával feloldani tudta.[18]

A tudomány és a nyelvművelés programján belül Szenci Molnár korának és a XVIII. századnak alkotásigénye abban ad bőséges összefüggések kimutatására lehetőséget, hogy a történelmi múlt (a hazai és európai) feltárása, a források kutatása, az oknyomozás, a szövegek kritikája stb. egyaránt mint óriási, meghódításra váró feladatok, hatványozott mértékben jelentkeznek e periódusokban. A XVIII. századi tudományos életben mutatkozó Szenci hagyományban különösen figyelemre méltó a történetiség; a történelmi múlt feltárása iránti vonzódás, a „historizmus". Első fokon ez a törekvés még egyháztörténeti: Szenci Molnár kimunkált indítására a XVIII. század kutatói egymás után számbaveszik egyházuk múltjának emlékeit, s szövegkiadásokban, értelmezésekben, egyháztörténeti feldolgozásokban adják munkájuk eredményét. (Pl. Bod Péter: A magyar nemzet eklézsiai históriája; Pápai Páriz: História ecclesiastica). Hovatovább azonban ez a historizmus a világi és nemzeti történetre súlypontozódik át.

Szenci, ahol tehette, a történetiségben már az evilági, nemzeti szempontot vette figyelembe anélkül, hogy önálló munkát szentelt volna a történelemnek. Többször kitűnő összefoglalást nyújtott a magyar történelemről, többek között különböző prefációiban: a magyarság eredetétől, Attilától kezdve, majd folytatva Géza, István király, Imre herceg és más uralkodók tevékenységén keresztül, egészen Mátyás királyig jut el. Ez utóbbi uralkodó különösen szeretett történelmi alakja volt, s bőven is foglalkozik vele. De mindenkiről, minden fontos eseményről, s nem utolsósorban minden kulturális-tudományos összefüggésről alaposan számot ad. Jól ismerte a történetírókat is: Thuróczit, Galeottot, Bonfinit, Forgács Ferencet, Istvánffy Miklóst stb. A Szencitől kiinduló világi tárgyú historizmus fontos szerepet kap a XVIII. században. A hazai múlt feltárása, megőrzése és alkalmazása rendkívüli fontossággal bír az egész század folyamán. Erdélyben külön, centrális programmá válik, nemzedékeken keresztül az erdélyi múlt, a kulturális hagyaték búvárlása és felhasználása. Az eddig említett valamennyi XVIII. századi irónál következetesen megtalálhatók a történelmi múltra vonatkozó kérdésfeltevések, megismerni akaró törekvések, s kivétel nélkül idevágó historiai munkákat készítenek. (Pl. Bod Péter: Gellius transyl-

[18] Pápai Páriz Ferenc latin—magyar szótárában praefatio, Ad lectorem. — Dézsi Lajos: *Idézett Pápai monografiája*, 300.

vanicus, Erdélyben történt dolgok; Pápai Páriz: Ars Heraldica, Hermányi: Toldalékok az erdélyi históriához stb.) Sajátos, hogy ebben a XVIII. századtól feltárt történeti-kulturális hagyatékban már az inspirátor, maga Szenci Molnár Albert is helyet kap; gondosan feldolgozott értékelését Bod Péter készíti el és állítja százada példát venni akaró köztudatába. (Gellius Molnarianus).

A historizmussal kapcsolatos Szencitől kezdett gyűjtőmunkának szerteágazó típusai erősödnek meg a XVIII. században. Nincs szerző, aki ne gyűjtené a történelmi dokumentumokat, írásos emlékeket, régi okmányokat, hagyatékokat, a kulturális múltra vonatkozó adatokat stb. A számba vételnek, a leltár készítésének gondja foglalkoztatja az írókat, tudni akarják, mi is az, amivel számolhatnak. A nemzeti muzeális gondolat első felmerülése is okkal ehhez az időszakhoz köthető.[19]

Az a historizmuson már túllépő gyűjtő szenvedély, amely éppúgy sajátja Szencinek, mint a XVIII. század szerzőinek; életerős közös tőről fakad. Gyűjtik, kitartó szorgalommal állítják össze a szótárba kerülő szavakat, szólásokat, közmondásokat, a különböző emlékeket s leveleket, másolják a feltalálható antik és újabbkori feliratokat, kéziratokat stb. Az anyag- és adatgyűjtésnek szembetűnő virágzása van e korban. Ahogy Szenci hihetetlen energiával rövid idő alatt képes volt szótárában szavak s fogalmak ezreit összegyűjteni s rendezni, ahhoz ugyanaz a rászánás, elhivatottság kellett, mint amivel Pápai Páriz, illetőleg Bod Péter kötelezte el magát e tipikusan apró adatokat összegyűjtő munkára, a szótár készítésre, lexikális munkákra. — Életpályák, életművek adatait ugyanígy hangyaszorgalommal, páratlan munkával gyűjtik össze, mint pl. Pápai Páriz Tótfalusi Kis Miklósét, Bod Péter pedig Szenci Molnár Albertét.[20]

De még az olyan gyűjtemény is sokatmondó lehet Szenci és pl. Bod Péter munkásságának összefüggése megértéséhez, mint egy-egy, a korban divatos ún. „szívet vidámító, elmét ékesítő" kérdés-feleletet (adoma-) gyűjtemény. (Pl. Bod: Szent Hilarius). Nem véletlen, hogy e munkának forrását éppen abban a questio-gyűjteményben találták meg, amelynek szerzője Johannes Heidfeld, — német prédikátor —, Szenci Molnár Albert kortársa és igen jó ismerője volt. Azt sem felesleges megjegyeznünk, hogy Szenci is szerette a szemléletes szólásokat, az ún. „jó mondásokat", az „elmés kérdéseket", közmondásokat, s ilyeneket, nagyon sokat, szótárába beillesztett. (Pl. Egy fetske tavaszt nem szerez; Rövid beszédben nagy böltsesség rejlik; Egy próféta sem kedves a maga hazájában.) Mindezek fontosságát Szenci számára jelzi, hogy külön szólásgyűjteményt is állított össze. Galeottot, s továbbá a kor apophtegma-irodalmát igen jól ismerte.[21]

Az említett „gyűjtőmunka", „gyűjtő szenvedély" összefüggésében nagy fontossága van még a különböző típusú lexikális, enciklopedikus törekvéseknek, korigé-

[19] A vázolt historizmushoz: Turóczi-Trostler József: *A m. ir. európaizálódása*, i. m. II. 37. — Gyenis Vilmos: *Adalékok Bod Péterhez*... i. m. 470—473. — Vita Zsigmond: *Tudománnyal és cselekedettel*, Bukarest, 1968. 300. — Benkő Samu idézett műve, 54. — Bod Péter a már említett akadémiai terv kapcsán írja, hogy „ki kellene nyomtatni valami válogatott régi magyar históriákat és verseket..., amelyek tisztán magyarok." — Mezei Márta: *Történetszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*, Bp. 1958. 95.

[20] Jellemző, hogy Páriz művét Tótfalusiról Bod adja ki: P. P. F.: Életnek könyve, Erdélyi Féniks, Tótfalusi Kis Miklós, avagy ... Nagyenyed, 1767. 54. — Lengyel Imre: *Bod Péter* ... i. m. 58.

[21] Bod Péter: *Szent Hilárius*, Kiad. Incze Gábor, Bp. 1943. 164. — György Lajos: *A magyar anekdota története*, Bp., 1934. 40. — Csüry Bálint: *Bod Péter Szent Hiláriusának forrása*, Erd. Irod. Szle. V. 1928. 99—116. — Kisbíró Márton: *Közmondások Sz. M. A. szókönyvéből*. MNyr. 1882. 327. — Szenci említi és méltatja Galeottót szótára idézett praefatiojában: „Exempli gratia Galeotti Martii...", és „Libro Apophtegmatum Regis Mathiae..."

nyektől megszabott vállalkozásoknak. Maga a szótár, adott esetben a latin—magyar, magyar—latin szótár, de más vonatkozásban az anyanyelvi értelmező szótárok születése Európában, ugyancsak e jelzett igénnyel vannak kapcsolatban. Kívánatos volna áttekinteni azt a fejlődést, ami a nemzetközi és hazai lexikális tendenciák realizálásában a XVII. század elejétől, (Szencitől) egészen a XVIII. századi nagy enciklopédia-tervekig vagy megvalósulásokig tart. Nyilvánvaló, hogy egy igen határozott irányú fejlődés lenne így felvázolható, ami ezt a tételt tudná erősíteni e témakörben, hogy a későreneszánsz kezdemények a XVIII. századi valóraváltáshoz közvetlen előzményt jelentenek.

E fejlődési vonalban Szenci még olyannak is tekinti szótárát, amely egyszersmind alkalmas a szavak és fogalmak alfabetikus rendezésére, új ismeretek széthintésére, személyes vonatkozások rögzítésére, tárgyi adatok, kiegészítések, szólások stb. feltüntetésére. A teljességre törekvés , a mindent felölelni akarás lexikális-enciklopedikus igénye munkál már itt, ami az európai mentalitás változó tendenciáival függ össze, és amely végül is a felvilágosodás enciklopedikus gondolatkörébe torkollik. A XVIII. század hazai világa reagál csak igazából erre a Szencitől kezdett széles sodrású európai törekvésre. Megszaporodnak a különböző lexikális, szótárszerű, alfabetikusan elrendezett munkák, fellendül az enciklopedikus műveket létrehozni akaró munkásság. A kor „igazi" irodalmi tevékenysége — állapították meg túlzóan —, a lexikon-szerkesztés lett. Az is törvényszerű, hogy a puritánusok és főleg Apáczai Csere János még a XVII. században haladó programjukon belül szintén eciklopedikus alkotással, a Magyar Encyklopédiával jelentkeztek. A XVIII. század első felében az újabb európai eszmei ösztönzések hatására, az „elő-felvilágosodás" indulásakor, a különböző tudományos kihívások és példák behatolása nyomán már nagy gyakorlati előrelépésnek vagyunk tanúi: irodalomtörténeti összefüggésben elég csak utalnunk Czvittinger Dávid Specimenjére és Bod Péter Athenas-ára, mint irói „lexikonokra". Bod Péter tevékenysége egyébként ebben az egész témában jellegzetes: A Szencitől kezdődő szótárlexikális irodalom fejlődéséből fakadóan Bod már következetesen szétválasztani törekedett a közelebbről szótári anyagot a lexikális-enciklopédikus anyagtól. Ezért rostálja ki a Szenci—Pápai-féle szótár az általa készített kiadásból a már szerinte nem oda való lexikális adatokat, személyes-tárgyi utalásokat, amelyekkel Szenci még bőven élt. Innét következik továbbá az, hogy Bod külön terrénumot, művek sorát szentelte különböző szűkebb tárgykörű lexikális munkáknak. Az Athenason túlmenően például ilyen művei maradtak ránk: a Historiákra utat mutató magyar leksikon, a Szentírás értelmére vezérlő magyar leksikon, Leksikon Glossarium stb.[22]

A Szenci-kezdeményezte tudomány és nyelvművelő program XVIII. századi alakulásában jellegzetessé az az igény válik, hogy e nagy feladatok végrehajtására — mint más nemzeteknél — „intézményesen" kerüljön sor. Az összefogás, az együttes erőfeszítés és valamiféle nemzeti társaság, tudós societas gondolata merül fel egyre határozottabban és már gyakorlati megvalósulási lehetőséggel. Nem szólunk most a század közepén már ismételten rögzített „jámbor szándékokról" az „akadémia" ügyében, csupán arra a ténylegesen megvalósult tudós kollektívára utalunk, amelyik Szenci Molnár Albert szótárának továbbfejlesztő munkálatai kapcsán létrejött. E szótár XVIII. századi továbbvitelében ugyanis — miként már részben szó volt róla —, egy szervezetten kiépült társaság kollektív együttműködése ismerhető fel. A szótár újrakiadási folyamatában elsőször is három szerző egymásra-

[22] Éder Zoltán: *Benkő József lexikológiai munkássága* (Előadás 1974. márc. 19-én a Magyar Nyelvtudományi és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság keretében.) — Az előadottakhoz l. Lengyel Imre, Vita Zsigmond, Gyenis Vilmos, Benkő Samu idézett munkáit.

épült munkája volt jelen, amely azonban még tovább bővült munkatársakkal, s a munka szervezete is tovább gyűrűzött, majd nagyon jellegzetes és figyelemre méltó módon ékelődött be a XVIII. század tudományos életébe. Kissé poentírozva és vázlatosan összefogva a következő kép áll előttünk: a szótárnak kezdő, megalapozó, indító szerepe Szenci Molnár Albert nevéhez fűződik. Pápai Páriz egy évszázad után új alapokon folytatja ezt. Erre mintegy hatvan év után Pápai Páriz munkáját már Bod Péter veszi revízió alá és dolgozza át kora igényei szerint. Az utóbbi szerző azonban továbblép, s szélesebb körből kíván e munkába hozzáértő fiatalokat bevonni, többek között az enyedi kollégium tájékáról, a tanuló ifjúság köréből. Tudjuk pl., hogy az ifjú Benkő József, a később nagynevű tudós igen szép számban gyűjtött, illetőleg írt ki régi iratokból a szótárhoz szükséges adatokat Bod Péter megbízásából, megrendelésére. Benkő maga írja, hogy a szótári munkához eredményesen hozzájárult: „Enyedi diákkoromban sokat közlöttem Bod urammal ..."[23]

Mindehhez hozzátesszük azt a tényt, hogy Benkő József eme munkásságát ezúttal bevallottan, nagybátyja, a nagy „gyűjtő" Hermányi Dienes József segítette azzal, hogy tetemes történelmi okmány- és emlékgyűjteményét a szógyűjtés céljára Benkő, illetőleg Bod rendelkezésére bocsátotta. De ezzel még mindig nem zárult le a „tudós kör" együttese: A kortárs Csécsi Jánosnak, a magyar helyesírásról szóló kitűnő írását (Observationes orthographico-grammaticae) függelékben csatolták a szótárhoz, ami annyit jelentett, hogy Csécsi munkáján keresztül Tótfalusi Kis Miklós korszakos helyesírási elveit és újító nyelvi gyakorlatát sikerült beiktatni a XVIII. század tudatába és gyakorlatába, s végre is összesíteni a Szenci Molnár által kezdett aspirációkkal. Nem csoda, hogy az ilyen széles alapon továbbfejlesztett Szenci-szótár a XVIII. századnak, s a kezdeti felvilágosodásnak sok szempontból alapvető művét tudta képviselni. Az óhajtott tudós társaságnak, a „litterata societas"-nak Bod Pétertől felvetett — és mint láttuk — éppen nem megalapozatlan gondolata így a felvilágosodás szellemében továbbfejlődhetett, s Aranka Györgyék s Bessenyeiék kulturális, tudományos terveihez, programjukhoz előkészítésül szolgálhatott.[24]

A könyvek világa, a „szép tudományokról írott magyar könyvek" létrehozása, a könyvtárak és gyűjtemények ügyei, továbbá mindezeknek sorsával való rendületlen törődés jelent olyan alaptémakört, ami Szenci Molnárt és a XVIII. század íróit rendkívüli módon közel hozza egymáshoz. Szenci Molnár naplóját pl. át-meg-átszövik azok az ismételten tolla alá futó gondolatok, amelyek könyvei kiadásának sokrétű gondjait adják elő; amelyek a kézirat-előkészítés és a korrektúrázás gyötrelmeit ecsetelik; amelyek a könyvárusokkal és könyvkinyomtatókkal való vesződségeket mesélik el; és amelyek a különböző anyagi bonyodalmak, elszámolások rendezését ismertetik. Mutatják ezek a témák, hogy Szenci Molnár már saját korában — külföldön — a városi, kapitalizálódott könyvkiadás részese lehetett, ahol is a gazdaságosság törvényei érvényesültek a feudális jellegű mecénáskodás ellenében. A hazai feudális típusú könyvkiadás a XVIII. században kezd átváltani a direkt mecénást elhagyó, kapitalizálódó eljárásra, s ekkor szembeötlő módon pl. Bod Péternél ugyanúgy megtaláljuk a Szencinél látott alkotási gondokat. Az ő naplói is egyre-másra megtelnek egy-egy könyve kiadásának anyagi kalkulációival, rentábilis voltának mérlegelésével stb.[25]

[23] Bod Péter-idézet *Éder Zoltán*tól, i. m. ih.

[24] Turóczi-Trostler J.: *A magyar felvilágosodás előtörténetéhez*, i. m. I. 353. — Gyenis Vilmos: *Hermányi Dienes József*, (Kézirat) — *Az Erdélyi Nyelvművelő Társaság iratai* i. m. Jancsó Elemér bevezetője.

[25] Dézsi Lajos: *Sz. M. A. naplója... irományai*, i. m. ih. — Kovács Máté szerk. A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életében, Bpest, 1963. (Az 1711—1772-ig terjedő rész Fülöp Géza munkája.) — Escarpit, Robert: Sociologie de la littératare, Paris, 1968. 57. 72.

Rokon a két időszak íróinak hétköznapi világa is: írásaikból egyképpen hihetetlen aprólékossággal tárul elénk mindennapi munkájuk, életvitelük, felfogásuk, teljes mentalitásuk. Ebben a napi életben ugyancsak központi téma mind itt, mind amott a kultúra világa, a tudományos munka végzése, a művek alkotása, kinyomtatása és felhasználása, terjesztése és olvasása.

Mintha semmit sem változott volna a világ a XVII. század elejétől a XVIII. század közepéig abban az összefüggésben, hogy mindkét póluson a „könyvetlen aetas" keserű panasza hangzik el ismételten, hogy azután a panasz hangját az igyekezet és elszánás hangja váltsa fel: miképpen lenne lehetséges ezt a „könyvtelenséget" országosan pótolni. Szenci Molnár írja: „... Az ifjúság a legszükségesebb könyveket és közönséges szótárt is nélkülözi ... éppen ezért érdemeket szerezhet az, aki ilyen munkákat alkot ...". A könyvkiadás lehetőségeinek biztosítása és kiterjesztése égetően fontos ügy, mind Szencinek, mind Pápai Páriznak, aki Tótfalusi Kis Miklóst nagyon is érthető okból ösztönözte a könyvnyomtatás tudományának elsajátítására és gyakorlására; mind Bod Péternek, aki egész életét szinte állandó kutatásban, alkalom- és összeköttetés keresésben töltötte, hogy megragadhassa a hazai, de még inkább a külföldi könyvkiadási lehetőségeket.[26]

A könyvkiadás hazai elmaradottsága, az égető könyvhiány mellett — mutat rá Szenci — a különböző kulturális, oktatási intézmények hiánya is erősen érződik. E körülmény ismételt felpanaszolása közös vonás: egyaránt igen fontosnak tartják pl. még a XVIII. században is a külföldön látott könyvtárak és iskolák gyakorlatának átvételét, hogy a kulturális felemelkedést elősegíteni lehessen. Különösen középpontba állítják az oktatás szélesebb körűvé tételének gondjait, a fiúk, s nem utolsósorban a lányok nevelésének kérdéseit, mely utóbbi a nemzetközi szakirodalomnak a XVI. század óta a XVIII-ig állandó tárgya.[27]

Az iskolaügy, nevelés és oktatás kérdéséhez most egy kis kitérőben Mikes Kelemenre utalunk, aki noha már más körülményeik között, de mégis a XVIII. század hazai légkörét és hagyományát Rodostóban is birtokolva, lényeges problémát világíthat meg. Ismeretes, hogy Szenci Molnár Albert az 1621-ben kiadott Imádságos könyvecskéje ajánlólevelében a nőnevelésnek a korban gyakran feltűnő és igen izgató tematikáját elemzi. Forrásaira is hivatkozik, s többek között a kitűnő spanyol humanistára, Ludovicus Vives fontos munkájára utal: De Institutione feminae christiannae, (1523), amely Európa-szerte igen ismert és közkedvelt olvasmány volt. Ezzel mintegy párhuzamosan Mikes Kelemen Leveles-könyvének 27. számú levelében ugyancsak a XVIII. századnak nem kevésbé kedves témájáról, a nőnevelésről értekezik közvetlen hangnemben, „szeretett nénjéhez" intézve szavait. A mikesi nőnevelési problematikát a szakirodalom, forrása miatt, már igen sokoldalúan tárgyalta.[28]

Ebben a tekintetben a filológia a következő három tartalmi tényezőt, mint kiinduló, eldöntő pontot rögzítette és ezeknek alapján következtetett. Először is: Kell-e a lánynak, vagy asszonynak írni tanulnia, olvasni tudnia? Másodszor: Egyesek tagadják ezt és kérdéses, hogy miért teszik? Harmadszor: Melyek a hasznai, ha az asszonyi személyek írni-olvasni tudnak?

Rövid összevetésben lássuk, hogy a két szerző miként reagál e három kardinális kérdésre.

Az első kérdésre, hogy ti. tanuljon-e olvasni a nő: *Szenci:* „A főrenden és közrenden való asszonyi állatok is indíttassanak az írás-olvasásnak tanulására, és leánzó gyermeckéiknek is taníttatására... Az ilyen leánzók tanítására rendelt Scholáknak hasznos voltában nem tudom kicsoda kételkedhetnék".

[26] Sz. M. A.: Latin—magyar szótár Előszó, i. m. — Hermányi D. J. Emlékirata, i. m. 58. — Tolnai Gábor: *Bod Péter és Teleki József*, It 1944. 17. — Pápai Páriz: Erdélyi Féniks, i. m. 54.

[27] Ravasz János és munkaközösség: *A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában*, Bp., 1960. 260. — Trócsányi Zoltán: *A XVIII. sz. magyar könyveinek olvasóközönsége és példányszáma*, MKsz. 1941. 22.

[28] Sz. M. A.: *Imadsagos Könyveczke*. Heidelberg, 1621, Ajánlólevél, Stoll Béla idézett kiadása 490—493. — Mikes Kelemen *Törökországi levelek*, Szerk. Hopp Lajos, krit. kiadás, Bp., 1966. 39—40. és 466—470. — Zolnai Béla: *Mikes és a francia szellemi élet*, EPhK 1921., 39—43. 90.; 1922. 25. — Uő.: *Mikes Eszményei*, Minerva, 1937. 3—55. — Bobula Ida: *A nő a XVIII. század magyar világában, társadalmában*, Bp., 1933. 53.

Mikes: „Egy nemes leánynak nemcsak illik, de szükséges tudni írnia, azonkívül, hogy a vallashoz a szükséges... holmi jó könyveket olvashasson..." igen kívánatos.

A második kérdésre, miszerint egyesek ellenzik a nőnevelést: *Szenci:* „Némelyek, az kik az írástudást ártalmasnak ítilik lenni az asszonyi állatoknak, ... azoknak ok nélkül való vélekedéseket mindennapi példák és minden időbeli sok bölcs embereknek írásai (pl. Ludovicus Vives-éi) megha hamisították."

Mikes: „...azt felelik néhány csúfos és rövid eszű anyák, hogy nem jó egy leánynak, hogy írni tuggyon... mely okos beszédek ezek... az ilyen anyák éppen nem okosan gondolkodnak, s a leányokat... tudatlanságban nevelik... "

A harmadik kérdésre, hogy ti. mi haszna van, ha a nő írni-olvasni tud: *Szenci:* „Mert hiszen szép dolog, midőn a házigazdának külső hivatallya szerint távollétében... kiadott, bévött marháinak számát feljegyezheti, urának távul földre állapottyát megírhattya, annak leveleit önnön maga megolvashattya..."

Mikes: „...de a micsoda nem szükséges egy nemes asszonynak, hogy az ura távollétében, az urát mindenekről tudósíthassa és az ura levelét elolvashassa..., nem csak a hagymáról és a dézsma borról kivánna írni... ha tudna írni és olvasni..."

Mielőtt bármit is szólnánk, vagy tételeznénk fel a Szencitől és a Mikestől idézett gondolatok most látott összefüggéséről, állítjuk, hogy igen bonyolult és sok összetevővel kell számolnunk. A szakirodalom, Zolnai Béla, Hopp Lajos s mások — megjelölték Mikes forrásterületét: a XVIII. századeleji francia nőneveléssel kapcsolatos munkák tömegét vonultatták fel, s bennük kiemelték Claude Fleury és Fénelon (L'Éducation des Filles) munkáit. Közvetlen biztos forrást kimutatni azonban senki mindezideig nem tudott. Hopp Lajos ezt a tényt azzal magyarázza igen helyesen, hogy Mikes önállóságát bizonyítja az a körülmény, miszerint ilyen fajta elmélkedő értekezésekben Mikes „nem idézetekre" támaszkodott, s innét van, hogy pontos és végleges eredményre a kutatás, a forrásvizsgálat távolról sem juthatott. Ezúttal mi sem kívánjuk a kérdést lezárni és semmiképpen sem szeretnénk a témát kizárólag Szenci XVII. századi hagyományához kötni. De Mikes érvelését a leánynevelés kérdésében rokonnak érezzük Szenciéhez, sőt legalább olyan érvényű bizonyosságokat látunk kettőjük kapcsolatára, mint amilyenek az egyéb szakirodalomban felhozott forráslehetőségek esetében fennállnak. Rodostó olvasmányigényéhez viszonyítva Szenci Imádságos könyve nem volt idegen. Mikesről pedig, aki oly sok vallásos munka olvasója és fordítója volt, feltételezhetjük, s lehetségesnek tartjuk nála Szenci művének konkrét s közelebbi ismeretét valamint ennek alkalomszerű felhasználását is. De ezúttal nem feltétlenül a forráskimutatás a cél, helyette összefoglalóan határozott célunk a következőkre irányul: a fent látott gondolat-párhuzamok, sőt azonosságok biztos jelenléte Szencinél és Mikesnél mindenképpen arra vall, hogy egy jó évszázadnyi időbeni eltolódás ellenére a Szenci Molnár Albert által megfogalmazott nevelés- és oktatáselméleti, kulturális tézisek teljesen frissen állíthatók párhuzamba a XVIII. századi, európai műveltségű Mikessel, és mi több, Mikes feltételezett nagynevű európai forrásaival Fleury-vel és Fénelonnal is.

Mikesre történt kitérőnk mindenesetre — túlzás nélkül — bizonyítja, megerősíti alapkérdésfelvetésünket, miszerint Szenci eszmevilága mint hagyomány egyenrangúan és kitűnően kapcsolódik a XVIII. század gondolatköréhez, s abban egykönnyen feloldódik, biztos alapot adva a felvilágosodás irányába történő továbblépéshez.[29]

Végül egy kisebb műfaji összefüggésre utalunk a memoárok családján belül. A naplóvezetés, a különböző feljegyzések gyakorlata és az innét is táplálkozó emlékírási hagyomány kiépülésében ugyanis szerintünk fontos szerepe van a nagy kezdeményezőnek, Szenci Molnár Albertnek. A már fent említett kézről-kézre jutó „jegyző-könyv" konkrét hatásán (Pápaira, Bodra) túlmenően, a széltében divatos és sokaktól vezetett XVIII. századi peregrinációs jegyző-könyvek fő vonalvezetésükben alapvető egyezést mutatnak Szenci naplójával. Eme egyezések okai elsősorban nyilván az ide vágó műfaji szabályokból és előírásokból fakadnak, de ezen túl Szencinek, mint példaképnek szerepét e téren is kiemelten fontosnak és nyilvánvalónak kell látnunk. Bod Péter nagy számú, különböző jegyzőkönyvecskéiben, házi diariumaiban a konkrét párhuzamoknak, azonos eljárásoknak, eltanult formuláknak egész sorát találjuk meg. Pl. az aprólékos teendők, házi ügyek, receptek, állomlátások, könyvkiadással összefüggő kiadások részletezése, pénzügyi számítgatások, a családi ese-

[29] Az előzőkön túl vö. Hopp Lajos igen gazdag jegyzet-anyagát a szóbanforgó Mikes-levélhez, I. m. 466—470.

mények, tervezések témái stb. Az emlékírás különböző típusaihoz nyújtott indítás hangsúlyozása mellett rámutathatunk arra is, hogy ezekben a feljegyzésekben gazdagon jelen levő tényszerű anyag, — mint G. Vipper más összefüggésben kifejti — a „materiel documentaire" a felvilágosult eszmekör egyik, bár szélsőségesebb lecsapódásának, megjelenési formájának tekinthető. Ily módon a látszólagosan háttérben helyet kapó, nem éppen kiemelt fontosságú „félműfaji" formálódás összefügghet nagyobb horderejű kérdésekkel is, és hozzájárulhat azok tisztázásához.

Nem kis mértékben vezethető vissza a Szenci hagyományhoz az a XVIII. században ugyancsak élő-gyakorlatot jelentő, tudósi mentalitás, amely szerint az író lelkes, odaadó munkájával, alkotásaival az „egész haza" iránti kötelességét teljesíti munkásságával. „Krőzusnál boldogabb"-nak tartja magát, s elegendő okát látja az „ujjongó örvendezésnek", ha sikerrel járhat el munkájában, ha „köteles szolgálatot" tehet „édes nemzetének". (Szenci, Pápai, Bod). Igaza van Dézsi Lajosnak mind Szenci, mind az őt követő XVIII. századi nemzedékkel kapcsolatosan: „Ugyan az az önfeláldozás itt is — amott is, ugyanaz a tudományszomj és fáradhatatlan tevékenység ... ugyanaz a kitartás ... ugyanaz a buzgóság és önzetlenség ..."[31]

[30] Herepei János: *Bod Péter Jegyzőkönyvecskéje*, ItK 1961. 64—68. — Gyenis Vilmos: *Emlékirat és anekdota*, ItK 1970. 305—321. — Uő.: *Adalékok Bod Péter munkáihoz*... i. m. ih. — G. Vipper: *Le réalisme du siècle des Lumières*... i. m. 68., 98.

[31] Idézetek: Szenci Molnár, Pápai Páriz, Bod Péter szótárainak előszavából és Dézsi Lajos Pápai Páriz-monográfiájából, i. m. 312.